

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

НІКІТІН Михайло Юрійович

УДК 94(477.54)«19/20»

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У МЕДИЧНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ГАЛУЗЯХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович, Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова, Інститут
філософської освіти і науки, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, кафедра історії для гуманітарних
факультетів, завідувач;

кандидат історичних наук, доцент,
Рахно Олександр Якович,
Чернігівський національний
педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка,
кафедра історії та археології України, завідувач.

Захист відбудеться «21» лютого 2014 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «21» січня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На початку нового тисячоліття незалежна Українська держава вирішує завдання по формуванню ефективної системи місцевого самоврядування. Пошук оптимальної моделі державного управління та місцевого самоврядування зумовлює потребу ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду їх організації. Серед вдалих нововведень важливе місце посідають земські реформи другої половини XIX ст. Земські органи самоврядування, що функціонували як органи представницької демократії на місцях, поєднуючи зусилля земської адміністрації, вибірних гласних, ініціативу місцевих громад, виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію. Зокрема, значних успіхів досягли органи земського самоврядування в медичній та освітній галузях.

Здобутий досвід роботи земств, як органів місцевого самоврядування, набуває особливо актуального значення в наш час, коли влада й суспільство вирішують проблеми підвищення якості медичного обслуговування населення, оновлення змісту та форм організації навчально-виховного процесу в різних типах навчальних закладів, зміцнення матеріальної бази медичних та освітніх установ, підготовки кваліфікованих кадрів. Усі ці питання розглядаються за умов постійного дефіциту бюджету та недостатнього фінансування медичної й освітньої галузей. Аналіз досягнень та прорахунків діяльності земських установ може сприяти виведенню сучасної медицини та освіти на більш якісний рівень функціонування.

Знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень наукового осмислення проблеми взагалі і особливо на регіональному рівні. Зокрема, у такому специфічному регіоні України як Харківська губернія, яка мала певні особливості соціально-економічного та національно-культурного розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні XX – XXI ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 25.11.2010).

Мета дисертації полягає у дослідженні правових основ та організації діяльності органів земського самоврядування; на основі всебічного, комплексного аналізу напрямів, форм і методів діяльності земських установ визначити їх справжню роль, тобто ступінь участі, міру впливу, значення і

внесок у розвиток медичної та шкільної справи в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** наукового дослідження:

– відповідно до сучасних методологічних позицій проаналізувати стан розроблення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення;

– висвітлити адміністративно-правове становище органів земського самоврядування Харківської губернії за реформами 1864, 1890 рр.;

– з'ясувати принципи та напрями діяльності земств Харківської губернії з розвитку медичного обслуговування населення;

– проаналізувати стан матеріального забезпечення, та фінансування земської медицини, шляхів і методів вирішення земствами кадрових питань, підготовки медичного персоналу та підвищення його професійного рівня;

– простежити соціально-економічні та політичні умови процесу становлення й розвитку освітньої сфери, основні напрями діяльності земств Харківської губернії з розбудови системи народної освіти;

– розглянути стан кадрового забезпечення освітніх установ Харківської губернії, визначити роль держави, громадськості та окремих благодійників у розвитку освітянської галузі.

Об'єктом дослідження є земські органи самоврядування Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – правові основи та організація діяльності земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.; принципи, напрями, методи земської діяльності у медичній та освітній галузях.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст., тобто від створення земств до початку XX ст., коли на фоні ринкових відносин у Російській імперії трансформувалися функції виборних інституцій, мало місце посилення кризових явищ у суспільстві, відбувалися зміни політико-правових характеристик самоврядних структур, загострення соціально-політичних суперечностей.

Географічні межі дисертації визначаються кордонами Харківської губернії, яка за своєю територією була однією з найбільших в Україні. Губернія мала особливості в соціально-економічному та національно-культурному розвитку, що вирізняло її серед інших регіонів України.

Методологічною основою дисертаційної роботи стали: наукові принципи системності, історизму, об'єктивності, розвитку, що сприяли розкриттю поставлених завдань.

У ході розв'язання завдань використовувалися філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові **методи дослідження**: при визначенні структури, мети і завдань дослідження, систематизації й класифікації джерельної бази і фактичного матеріалу були використані діалектичний метод пізнання та гносеологічний підхід. Серед загальнонаукових методів використовувалися такі як емпірично-теоретичні (під час збору фактичного й історіографічного матеріалу та його первинної обробки), системно-структурний

(при аналізі діяльності органів земського самоврядування), порівняння (виділення спільних та специфічних рис діяльності земських установ Харківської губернії), дедукції, індукції та узагальнення (при аналізі джерельної бази та формулюванні висновків). Спеціально-наукові методи: проблемно-хронологічний та періодизації – вплинули на визначення хронологічних меж дослідження, на структуру та послідовність викладення матеріалу, генетичний (сприяв послідовному розкриттю змін функцій земських самоврядних інституцій), ретроспективний (дозволив простежити в динаміці еволюцію земського законодавства).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка досі не отримала всебічного висвітлення в сучасній історичній науці. В результаті проведеної роботи сформульовані нові положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Основні з них такі:

вперше:

– здійснено комплексне, різноаспектне, історичне дослідження особливостей формування та діяльності земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.;

– проаналізовано та систематизовано джерела, що розкривають процес підготовки й реалізації земських реформ 1864 та 1890 рр. у Харківській губернії;

– комплексно висвітлено основні проблеми організаційного становлення повітових земських установ Харківщини з притаманними їм особливостями правореалізації, характерними для українських губерній;

– визначено характерні риси та особливості діяльності земств Харківської губернії з розбудови системи доступної медицини та народної освіти.

Уточнено, що:

– вітчизняна та зарубіжна історіографія заклали історико-теоретичні основи історії земського самоврядування України періоду другої половини XIX – початку XX ст.;

– регіональні дослідження допомагають об'єктивному висвітленню історії земського самоврядування в Україні.

Дістали подальшого розвитку:

– узагальнення та систематизія нормативно-правової бази й визначення організаційно-правових засад формування повітових земських органів у Харківській губернії;

– вивчення визначальної, пріоритетної ролі земств у становленні мережі земських медичних закладів і розвитку шкільної справи в Харківській губернії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, узагальнення можуть бути використані для подальшої розробки обраної теми, для історичних, юридичних та краєзнавчих досліджень, а також для написання узагальнюючих праць з історії України, монографій, статей, присвячених проблемам формування та розвитку законодавчої бази про місцеве самоврядування в Україні та

осмислення важливих історико-правових питань розвитку українського державотворчого процесу; при визначенні ролі й обсягів участі держави та органів місцевого самоврядування в розвитку медичної чи освітньої галузі; при викладанні загальних і спеціальних курсів з історії України, історії держави й права України та при підготовці відповідних розділів підручників і навчально-методичних посібників; з метою створення необхідного підґрунтя для вдосконалення правової бази сучасної української держави.

Сформульовані в дисертації положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі власних авторських досліджень у результаті опрацювання й аналізу наукових нормативних і статистичних джерел.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення й висновки наукового дослідження відображені в публікаціях автора, обговорювалися на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 11 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, наукових читаннях: Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010); III Всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Российская Федерация, г. Сыктывкар, 2010); III Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2010); XI джерелознавчих читаннях (до 100-річчя від дня народження професора В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); XII джерелознавчих читаннях (До 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 2011); IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); XIII джерелознавчих читаннях (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) (Київ, 2012); Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів та аспірантів Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2013).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження відображено в 12 одноосібних наукових публікаціях, сім з яких – у фахових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (824 позиції), додатків (14 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінок, із них 186 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено предмет і об'єкт дослідження, встановлено його хронологічні рамки та географічні межі; з'ясовано мету, основні завдання і методологічну базу вивчення теми; розкрито наукову новизну й практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки та джерельне забезпечення теми, розкрито методологічні основи дослідження.

Історіографічний аналіз теми дисертації здійснено за проблемно-хронологічним принципом. Умовно всі дослідження із земської проблематики можна поділити на такі групи: 1) з кінця 60-х років XIX ст. до 20-х років XX ст.; 2) 20 – 80-ті роки XX ст., 3) 90-ті роки XX ст. до нашого часу; 4) праці закордонних дослідників. Натомість необхідно зауважити, що кожна із зазначених груп поділяється на менші хронологічні відрізки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в урядових колах, серед учених, громадських діячів та земців-практиків широко обговорювалося земське питання, і, як його важлива складова, юридично-правовий аспект земської проблематики, а саме – роль і місце земств у структурі державного механізму Російської імперії. Висловлювалися різні точки зору на суспільно-політичну роль земств та наслідки їх діяльності: позитивні – дослідниками ліберальних переконань (В. Безобразов, О. Васильчиков, К. Кавелін, Б. Чичерін), негативні – представниками консервативної течії (О. Градовський, М. Коркунов). Українські діячі національно-демократичного спрямування, зокрема, М. Драгоманов, М. Грушевський вважали земський рух однією із форм боротьби за автономію України у складі демократичної Росії.

Дореволюційна історіографія представлена узагальнюючими працями, автори яких аналізують історію підготовки земських реформ та їх реалізацію, характеризують окремі аспекти діяльності земств у медичній та освітній галузях. О. Васильчиков¹ здійснив порівняльний аналіз організації місцевого самоврядування в європейських країнах та у Росії, виклав своє бачення ролі земств у державі. Б. Веселовський², використовуючи багатий фактичний матеріал, проаналізував діяльність земств у різних галузях, звернув увагу на те, що з 90-х років XIX ст. діяльність земств мала переважно соціальний характер. Досвід діяльності земств за 40 – 50 років було узагальнено в працях А. Авчиннікова, Г. Львова, Т. Тихонова³. Завдання, напрями, форми діяльності

¹Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: в 3 т. / А.И. Васильчиков.– СПб.: Мюллер, 1869. – Т. 1. – 352 с.

²Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н. Поповой, 1909. – Т. 3. – 710 с.; Т. 4. – 831 с.

³Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства. 1864 – 1914 / А.Г. Авчинников. – Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1914. – 186 с.; Львов Г.Е. Наше земство

земств у медичній та освітній галузях розглядали, частково висвітлюючи ситуацію у Харківській губернії, М. Слобожанін, М. Капустін, В. Скалон, З. Френкель, С. Русова⁴.

Безсумнівним здобутком дореволюційної історіографії було часткове визначення кола питань, що потребували вивчення, а також збір значного масиву фактологічного й статистичного матеріалу щодо різних напрямів роботи органів земського самоврядування. Деякі з них певною мірою було розкрито.

Радянська історіографія 20–30-х років ХХ ст. характеризується критикою й певною фрагментарністю при висвітленні діяльності земського самоврядування. Здобутки земств або замовчувалися, або знецінювалися.

Наприкінці 40-х – у 50-х роках ХХ ст. дослідники більше уваги починають приділяти земській проблематиці. У працях С. Ігумнова, А. Грандо⁵ на основі земського статистичного матеріалу зроблена спроба аналізу діяльності самоврядних інституцій у медичній галузі. В. Гармиза ґрунтовно досліджував умови підготовки реформи 1864 р.⁶

У 60–80-ті роки ХХ ст. завдяки науковим доробкам А. Волощенко, Н. Пірумової, В. Борисенка, В. Бржеського та ін. до наукового обігу було введено певну частину фактологічного матеріалу щодо політичної історії українських земств, а також їх діяльності по розбудові освітньої та медичної сфер⁷.

З утворенням незалежної Української держави розпочався новий етап розвитку вітчизняної історичної науки. Зокрема, один з провідних сучасних вчених О. Реєнт звернув увагу на необхідність нових методологічних підходів

и 50 лет его работы / Г.Е. Львов, Г.И. Полнер. – М.: Типография П.П. Рябушинского, 1914. – 184 с.; Тихонов Т.И. Земство в России и на окраинах / Т.И. Тихонов. – СПб.: Б.и., 1907. – 324 с.

⁴Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России / М. Слобожанин. – СПб.: Жизнь для всех, 1913. – 551 с.; Капустин М.Я. Основной вопрос земской медицины / М.Я. Капустин. – М.: Тип. И. Сытина, 1881. – 76 с.; Скалон В.Ю. Земство и народное здравие / В.Ю. Скалон // Русская мысль. – СПб., 1883. – № 5. – С. 86 – 92; Френкель З.Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела / З.Г. Френкель. — СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1913. – 189 с.; Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 3, листопад. – С. 32 – 47.

⁵Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / С.Н. Игумнов. – К.: Б.и., 1940. – 180 с.; Грандо А.А. Из истории развития общественной медицины на Украине / А.А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 26 – 38.

⁶Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 г. / В.В. Гармиза. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 260 с.

⁷Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. ХІХ ст. / А.К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 228 с.; Пірумова Н.М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала ХХ века / Н.М. Пірумова. – М.: Наука, 1977. – 288 с.; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60 – 90 р. ХІХ ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.; Бржеский В.И. Роль губернских земских больниц в организации медицинской помощи населению / В.И. Бржеский // Советское здравоохранение. – 1968. – № 1. – С. 64 – 78.

при вивченні історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також до перегляду напрямів наукового пошуку⁸.

Зміна методологічних орієнтирів привела до перегляду напрямів наукових досліджень. Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. з'являються дослідження, в яких автори звертають увагу на історію формування та діяльності органів земського самоврядування на всеукраїнському і регіональному рівнях. У працях В. Шандри, М. Білоконя, С. Калугіна, І. Іванова, О. Рахна висвітлено процес формування земств, їх юридично-правовий статус і взаємовідносини з місцевими адміністраціями⁹. Історії земського ліберального руху в українських губерніях у другій половині 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. присвячено дослідження А. Катренка¹⁰. Зусилля земських установ по розбудові медичної галузі розглядали О. Рогоза, Н. Рубан, І. Чорнобров¹¹. Г. Казьмирчук, Р. Гавриш, І. Захарова, А. Гуз проаналізували стан освіти та діяльність органів земського самоврядування по розбудові освітньої сфери¹².

⁸Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218 – 232.

⁹Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В.С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.; Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М.В. Білоконь. – Харків, 2002. – 19 с.; Калугін С.А. Земське самоврядування на Харківщині (1865 – 1917 рр.): монографія / С.А. Калугін / За ред. проф. О.Н. Ярмиша. – Харків: Університет внутрішніх справ, 2000. – 148 с.; Іванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / І.В. Іванов. – Харків, 2004. – 20 с.; Рахно О.Я. Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування в Ніжинському повіті Чернігівської губернії // Література та культура Полісся / О.Я. Рахно / Регіональна історія та культура ХVІІ – ХХ ст.: сучасний погляд на проблеми та особи [відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 51. – С. 73–80.

¹⁰Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років ХІХ ст.) / А. Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118 – 137.

¹¹Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Рогоза. – Харків, 2002. – 17 с.; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 17 с.; Чорнобров І.В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / І.В. Чорнобров. – Суми: Корпункт, 2001. – 305 с.

¹²Казьмирчук Г.Д. Архівні документи, замовте слово за вчителя Кальницького однорічного міністерського сільського училища Григорія Добржанського / Г.Д. Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 6. – С. 357 – 359; Гавриш Р.Л. Земське самоврядування і

В англomовній історіографії до початку ХХІ ст. не було створено праць, в яких розглядалася б діяльність земських установ в Україні. Досліджувався в основному зміст реформ, їх реалізація, земський ліберальний рух у загальноросійському аспекті¹³.

Серед наукових доробків російських та білоруських учених заслуговують на увагу ті, що присвячуються висвітленню підготовки та змісту реформ 1864, 1890 рр., а також аналізу стану початкової освіти на білоруських землях¹⁴.

Отже, як бачимо, проблема формування та діяльності земств Харківської губернії у медичній та освітній галузях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. знайшла певне фрагментарне відображення в працях дореволюційних, радянських учених, закордонних і сучасних українських студіях. Однак цілісного дослідження особливостей формування земських установ Харківської губернії та напрямів, методів і форм роботи по створенню системи медичного обслуговування та освіти наразі не зроблено, чим і обумовлений вибір теми дисертаційного дослідження.

Джерельну базу роботи становлять архівні матеріали, опубліковані збірники документів і матеріалів, у тому числі статистичні довідники, мемуари, періодичні видання.

Основу дисертаційної роботи становлять архівні документи та матеріали 35 фондів чотирьох архівів: Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІА України), регіональних державних архівів Сумської (ДАСО) та Харківської (ДАХО) областей, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія), а також документи та матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБВУ), наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету

розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р.Л. Гавриш // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула 10–11 октября 2008 года. – Харьков, 2008. – С. 76–79; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Захарова. – К., 2002. – 22 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1866 – 1914): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Гуз. – К., 1997. – 24 с.

¹³Gerhardi W. The Romanovs. Evocation of the past as a mirror for the present / W. Gerhardi. – N. Y., 1939. – 168 p.; Hamm M. The City in Russian History / M. Hamm. – Lexington. 1976. – 268 p.; The zemstvo in Russia An experiment in local self-government / Ed by T. Emmons and Wayne S Vicinich – Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney Cambridge University press, 1982. – 364 p.

¹⁴Лаптева Л.Е. Земские учреждения в России / Л.Е. Лаптева. – М.: ИГП РАН, 1993. – 133 с.; Пирумова Н.М. Земское самоуправление в России, 1864-1918: в 2 кн. / Н.М. Пирумова / [отв. ред. Н.Г. Королева]. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1: 1864-1904. – 2005. – 428 с.; Ворон В.П. Организация сельскохозяйственного обучения в начальных школах Белоруссии в ХІХ – начале ХХ века / В.П. Ворон // Наука Красноярья. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2012. – № 3.1 (03). – С. 166 – 171.

ім. В.Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею.

Важливі матеріали для розкриття теми функціонування земських установ Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ. Зокрема, матеріали описів фонду Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) містять циркуляри й розпорядження урядових органів та губернської адміністрації, звіти та повідомлення губернаторів про стан губерній, доповіді губернаторів імператору, документацію офіційного міжвідомчого листування.

Аналіз листування представників Управління Київського (ф. 707) та Харківського (ф. 2162) учбових округів з місцевими адміністраціями та земськими установами дозволив висвітлити заходи земств, влади й громадськості щодо розбудови мережі доступних навчальних закладів та обговорення планів про введення загального початкового навчання в губернії.

Матеріали, зібрані в особистих фондах Є.Г. Гордєєнка (ф. 2023) та М.Ф. Сумцова (ф. 794), дозволили простежити рівень співпраці органів земського й міського самоврядування при вирішенні актуальних питань.

У Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург у фондах Головного відділення в справах друку Міністерства внутрішніх справ (ф. 776), Директора господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ (ф. 869), Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284), Головного управління в справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ (ф. 1288), Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ф. 1290) представлені тексти Положень 1864, 1890 рр., циркуляри та листування Міністерства внутрішніх справ з губернаторами, які доповнювали, конкретизували та пояснювали їх повноваження у сфері контролю за повітовими земськими установами.

У фондах Державного архіву Сумської області опрацьовано матеріали Сумської міської управи (ф. 1), Сумської повітової земської управи (ф. 2), Сумської міської думи (ф. 354), Лебединської повітової земської управи (ф. 251), Лебединської міської управи (ф. 252), Лебединського духовного правління Харківської духовної консисторії (ф. 813). У них відображено особливості організації та функціонування Сумського та Лебединського повітових земств, взаємодію земств та органів міського самоврядування при розбудові закладів освіти й медицини, співпрацю з місцевими меценатами при вирішенні нагальних проблем.

Матеріали фондів Канцелярії Харківського губернатора (ф. 3), Харківського губернського присутствія (ф. 18), Харківської міської управи (ф. 45), Харківської губернської земської управи (ф. 304), Харківської повітової земської управи (ф. 311), Ізюмської повітової земської управи (ф. 82), Богодухівської повітової земської управи (ф. 306) містять документи, які розкривають структуру самоврядних інституцій, фінансове становище земств

Харківської губернії, ступінь співпраці між земствами, місцевою адміністрацією та громадськістю.

Роль земств у розбудові народної освіти в губернії допомогли висвітлити матеріали фондів: Дирекції народних училищ Харківської губернії (ф. 266), Харківського товариства розповсюдження в народі писемності (ф. 200), Харківської першої чоловічої гімназії (ф. 265), Харківської жіночої гімназії Нікуліної (ф. 647), Валківської жіночої гімназії (ф. 654), Зміївської жіночої гімназії (ф. 661), Богодухівської жіночої гімназії (ф. 743), Ізюмської жіночої гімназії (ф. 765). Представлений у них масив документів ілюструє активну участь губернського та повітових земств Харківської губернії у розвитку освітніх закладів різного типу й удосконаленні навчально-виховного процесу.

Ставлення громадськості до земств, діяльності самоврядних інституцій в освітній та медичній сферах розкриває колекція документів особистих фондів О.О. Русова (ф. 3), Д.І. Багалія (ф. 80) та Харківського університету (ф. 198), які знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Іншу групу джерел становлять опубліковані документи й матеріали. Найвагоміше значення серед них мають земське діловодство, документальні збірники, у тому числі статистичні.

Широкий фактологічний матеріал для вивчення аналізованої проблеми містять періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., зокрема «Земство», «Земский обзор», «Гражданин», «Вестник Европы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Русская школа», «Русское слово», «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Сумской вестник».

Мемуарна література – спогади державних та громадських діячів П.А. Валуєва, С.Ю. Вітте, Є.С. Гордеєнка, О.О. Кізеветтера, В.О. Маклакова, П.М. Мілюкова, І.І. Петрункевича, В.М. Хижнякова дають можливість краще зрозуміти суспільно-політичну ситуацію у державі під час реалізації реформ 1864, 1890 рр., ставлення до самих органів самоврядування та наслідків їх діяльності.

Отже, наявна джерельна база є досить широкою як за змістом, так і за характером для повноцінного розкриття основних завдань дисертаційної роботи.

Методологію дослідження становлять фундаментальні методи діалектики: історизму, всебічності, об'єктивності, детермінізму. При вирішенні поставлених завдань використовувалися також загальнонаукові методи: абстрагування, історичного пошуку, аналізу та синтезу, системності. Застосовувалися й конкретно-історичні методи – проблемно-хронологічний, періодизаційний, синхронний, порівняльно-історичний.

Отже, у сучасній історичній науці наразі відсутнє комплексне вивчення діяльності земств Харківської губернії у медичній та освітній галузях у другій половині XIX – на початку XX ст. У той самий час означена проблема має досить широке та інформативне джерельне забезпечення. Застосування сучасної наукової методології дозволяє всебічно розкрити тему дослідження.

У другому розділі «Правові основи формування та діяльності земств» встановлено, що створення органів земського самоврядування за реформою 1864 р. було важливим елементом модернізаційного процесу, який відбувався в 60 – 70-х роках ХІХ ст. в Російській імперії. Принципи формування та діяльності новостворених самоврядних інституцій сприяли пристосуванню системи державного управління до вимог буржуазного ладу. Нові правила організації місцевого самоврядування, виборча система, порядок діяльності розпорядчих та виконавчих земських установ стали першим кроком із впровадження всестанного управління на місцях.

Підготовка та реалізація Положення 1864 р. в губернії мали регіональні особливості. Демократичні сили пропонували дарувати селянам повну волю й землю через викуп; господарсько-розпорядче управління (спільне для всіх станів на виборчих засадах); створення незалежних судів та громадських судових установ; надання можливості місцевим громадам доводити до відома верхньої влади про зловживання на місцях. Особливістю губернського земства можна вважати значне представництво освічених осіб, які позитивно вплинули на його діяльність. Зазначена категорія гласних пропонувала до обговорення та прийняття резолюції прогресивного змісту, що поліпшували повсякденне життя пересічного населення. 1864 – 1890 роки можна вважати періодом становлення земського самоврядування в Харківській губернії. Отриманий досвід з організації та діяльності самоврядних інституцій позитивно позначився на всіх сферах повсякденного життя місцевого населення, сприяв консолідації всіх прогресивних сил у регіоні.

Нове Положення 1890 р. містило мало змін щодо компетенції повітових зборів та управ. Відбувся перерозподіл повноважень між губернськими та повітовими земськими зборами. Положення запроваджувало нову, більш реакційну виборчу систему, а також посилювало контроль над земствами з боку місцевих адміністрацій.

Поступове ускладнення функцій, що виконували земства, вплинуло на їх структуру. Для покращення ефективності своєї роботи земські установи Харківської губернії ініціювали створення різноманітних комісій та відділів, що було пов'язано з ускладненням завдань, які вирішували самоврядні інституції і накопиченим досвідом практичної роботи.

Таким чином, процес формування та реалізації земських реформ 1864, 1890 рр. мав певні особливості в Харківській губернії. Наявність значної кількості освічених і демократично налаштованих осіб серед земців впливала на пропозиції й рішення, які приймали органи земського самоврядування краю.

У третьому розділі «Діяльність земств щодо створення доступної системи охорони народного здоров'я» доведено, що більшість земців Харківської губернії вважали, що земська медицина повинна базуватися на принципах загальної доступності, безкоштовності та ефективності.

Для реалізації планів у медичній галузі земства вирішували завдання організаційно-адміністративного характеру. Було розподілено обов'язки між губернським та повітовими земствами. Створювались спеціальні комісії й ради,

які пильнували за земськими лікувальними закладами. Розроблялися інструкції, спрямовані на покращення санітарного стану в регіоні, а також плани заходів під час епідемій. Незважаючи на обмежені фінансові можливості, земства поступово нарощували витрати на розвиток системи охорони здоров'я.

Кожне земство відповідно до своїх фінансових можливостей поступово збільшувало витрати на реконструкцію існуючих лікарень, амбулаторій і прийомних відділень та відкриття нових. На ці потреби виділялося від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ земських бюджетів. У результаті проведеної роботи в кожному із повітів були відкриті нові медичні установи, які зробили доступною медичну допомогу для простих мешканців регіону.

Серед головних медичних завдань, що вирішували земства Харківської губернії, була відмова від роз'їзної системи надання медичної допомоги та перехід до стаціонарно-дільничної.

Доведено, що важливим елементом нової системи медичної допомоги стали земські аптеки та склади, що забезпечували населення необхідними лікарськими препаратами, а лікувальні заклади – медичним обладнанням.

З кінця XIX ст. земствами Харківської губернії створено кілька установ, що проводили роботу з попередження епідемій та покращення санітарного стану в регіоні. Важливим напрямом діяльності земських установ стала санітарно-просвітницька робота серед населення. Губернське та повітові земства організовували лекції, виставки, проводили читання, видавали різноманітну літературу.

Земства краю приділяли увагу не лише підбору кваліфікованих лікарів, а й підготовці середнього медичного персоналу. Органи земського самоврядування, використовуючи економічні важелі та пільги, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. поступово заповнювали лікарські вакансії у губернії.

Земства активно залучали місцеві громади до розвитку системи охорони здоров'я. Небайдужі громадяни, підприємці, представники духовництва надавали фінансову підтримку медичним закладам, брали участь у просвітницьких заходах, що організовувалися земцями або місцевими громадами.

Отже, земські установи Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. створили доступну систему надання медичної допомоги населенню, яка мала свої недоліки, але була кроком уперед порівняно із доземським періодом медицини.

У **четвертому розділі «Роль земств у розвитку освітніх закладів губернії»** встановлено, що земства Харківської губернії ставили і намагалися вирішити чималий спектр проблем в освітній галузі.

За допомогою чинного законодавства уряд контролював земську освітню діяльність та навчально-виховний процес у закладах освіти. До цієї справи влада залучала церкву, поліцію, училищні ради.

Земські установи Харківської губернії постійно збільшували витрати на освіту. Вони розвивали позашкільну, початкову, професійну та середню освіту,

але пріоритетним напрямом для всіх земських установ була початкова освіта. Більшість земців виступала за безстановий та доступний характер освіти (особливо середньої). Практично всі середні навчальні заклади в Харківській губернії фінансувалися на дольовій основі. Серед них переважали жіночі прогімназії та гімназії, що можна вважати особливістю регіону. Завдяки зусиллям органів земського самоврядування в губернії розвивалася професійна освіта, яка мала забезпечити потреби промисловості й сільського господарства краю у кваліфікованих кадрах. Земці активно боролися за запровадження обов'язкового початкового навчання.

Земства Харківської губернії приділяли увагу розвитку навчально-методичної бази освітніх установ. Заохочувалася розробка методичних матеріалів та рекомендацій, навчальних програм і планів, поширення передового педагогічного досвіду. Важливим напрямом роботи земств в освітній сфері був підбір та підготовка педагогічних кадрів. Відкривалися спеціалізовані навчальні заклади та курси, що готували спеціалістів для освітніх установ.

Для успішного розв'язання існуючих проблем в освітній сфері земські установи Харківської губернії залучали до своєї діяльності представників влади, громадськості, товариства та меценатів. Громадська підтримка сприяла реалізації найактуальніших проектів та розвитку пріоритетних напрямів системи народної освіти. Участь громадськості у розбудові освітньої сфери сприяла формуванню партнерських відносин між владою та громадою, а також певному контролю над системою навчання.

Таким чином, завдяки діяльності земств Харківської губернії в освітній галузі у другій половині XIX – на початку XX ст. край мав найкращі показники у Російській імперії за рівнем розвитку системи народної освіти. Натомість існувало ще багато невирішених питань.

У **висновках** сформульовано теоретичні узагальнення основних результатів дослідження, що виносяться на захист:

– Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що досі вона не була предметом спеціального вивчення, залучена джерельна база є досить репрезентативною й достовірною, що дозволяє повно дослідити обрану тему.

– Реформа 1864 р. була логічним продовженням Селянської реформи 1861 р. Закон допускав до вирішення місцевих проблем широке коло громадян, що робило діяльність органів самоврядування більш гнучким та ефективним. Визначення меж компетенції та основних функцій земських установ обумовлювалося місцевими адміністративно-господарськими потребами. Відносна самостійність земств викликала незадоволення частини губернаторів, які виступали за скорочення їх повноважень.

Положення 1890 р. стало результатом перемоги консервативних сил у державі, які підтримували ідеї централізму та посилення самодержавства. Реакційна виборча система й фактичне підпорядкування земських установ місцевим адміністраціям перетворили земства на нову «начальницьку» структуру, що функціонувала за кошти населення.

Однак, незважаючи на певні недоліки, земське самоврядування змогло поєднати кращі елементи громадської організації та державної інституції. Земства, маючи певну автономію, давали можливість реалізовувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування.

– Земства Харківської губернії при розбудові медичної сфери вважали, що медична допомога повинна бути доступною, максимально безкоштовною та ефективною.

Виходячи із цих принципів, земствами визначались основні напрями роботи по створенню системи охорони народного здоров'я: фінансування лікувальних закладів, санітарно-профілактична й просвітницька робота щодо попередження захворювань та епідемій, підготовка медичних спеціалістів середньої ланки, створення допоміжних медичних структур, співпраця з меценатами та громадськістю при розвитку медичної сфери. Для реалізації планів у медичній сфері вирішувалися також завдання організаційно-адміністративного характеру.

– Виконання поставлених завдань у медичній сфері було неможливе без модернізації існуючої матеріально-технічної бази лікувальних установ краю, що передбачало нарощування фінансування медичної галузі.

Використовуючи економічні важелі та пільги, земства Харківської губернії приділяли увагу підбору кваліфікованих лікарів та підготовці середнього медичного персоналу. Повітові земства проводили роботу з відбору здібних дітей із селянських родин для направлення останніх на безкоштовне навчання. Земські установи проводили роботу, спрямовану на підвищення кваліфікації лікарів та середнього медичного персоналу.

Реалізації поставлених завдань у медичній сфері сприяла плідна співпраця з державними установами й громадськістю, результатом якої стало створення розгалуженої системи медичної допомоги.

– Діяльність земств в освітній галузі відбувалася за складних соціально-економічних та політичних умов. Держава, використовуючи чинне законодавство, намагалася контролювати земську освітню діяльність. Такі дії влади призводили до протистояння урядового офіційного шкільного курсу з демократично-ліберальним громадсько-педагогічним поглядом щодо шляхів та змісту шкільної справи в державі.

Земства Харківської губернії різною мірою підтримували позашкільну, початкову, професійну та середню ланки освіти. З другої половини 90-х років XIX ст. земські установи губернії практично повністю взяли на себе всі витрати на утримання навчальних закладів та поліпшення їх матеріально-технічної бази. Пріоритетним напрямом для всіх земств краю була початкова освіта. Особливістю губернії стала значна кількість жіночих середніх навчальних закладів, які повністю або частково фінансувалися земствами.

У земських навчальних закладах Харківської губернії проводилася постійна робота щодо вдосконалення методики викладання предметів, ефективно реалізовувалася земська концепція освіти й виховання, що спиралася

на здобутки передової педагогічної науки, на новаторські принципи й методи організації навчально-виховного процесу.

– Важливим напрямом роботи земств в освітній сфері був підбір та підготовка педагогічних кадрів. З кінця XIX – початку XX ст. земства Харківської губернії у співпраці з урядом нарощували витрати на відкриття спеціалізованих навчальних закладів та курсів, які готували необхідних спеціалістів для освіти. Здійснювалася робота щодо підбору кандидатів для відправки на навчання до вчительських семінарій. З метою підвищення кваліфікації вчителів земства організовували вчительські з'їзди, поступово зменшувалися норми навчального навантаження вчителів. Земські установи вживали заходи щодо підвищення заробітної плати педагогам, соціального статусу земських освітян та покращення умов проживання.

Доведено, що позитивну роль у розв'язанні освітянських проблем відіграли представники влади, товариства й меценати. Представники демократично налаштованої громадськості та частина педагогів проводили роботу культурно-просвітницького характеру, спрямовану на українізацію навчально-виховного процесу. Участь громадськості у розбудові освітньої галузі сприяла формуванню партнерських відносин між владою та громадою, а також певному контролю над системою навчання.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

1. Нікітін М.Ю. Участь земств в організації медичного обслуговування населення в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М.Ю. Нікітін // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Х.: ХНПУ, 2010. – Вип. 38. – С. 170 – 174.
2. Нікітін М.Ю. Стан та діяльність земської медицини в 1865 – 1914 рр. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М.Ю. Нікітін // Сумська старовина. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – № XXX. – С. 235 – 244.
3. Нікітін М.Ю. Роль земств у забезпеченні лікувальних установ фахівцями в 1865 – 1914 рр. (на прикладі Харківської губернії) / М.Ю. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. «Історичні науки: зб. наук. праць». – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 7. – С. 225 – 233.
4. Нікітін М.Ю. Формування земських установ Харківської губернії за Положенням 1864 року / М.Ю. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. «Історичні науки»: зб. наук. праць.– К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 58 – 63.
5. Нікітін М.Ю. Співпраця земств Харківської губернії з благодійниками при розбудові системи народної освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. / М.Ю. Нікітін // Університет. – К.: Київський славістичний університет, 2011. – № 5. – С. 97 – 102.

6. Нікітін М.Ю. Земські реформи 1864, 1890 рр. в англomовних дослідженнях XIX – XX ст. / М.Ю. Нікітін // Зб. наук. праць «Слов'янський вісник». Серія «Історичні та політичні науки». Рівненський інститут слов'янознавства Київського славистичного університету. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – Вип. 12. – С. 123 – 127.
7. Никитин М.Ю. Роль земств Харьковской губернии в развитии системы среднего образования во второй половине XIX – начале XX ст. / М.Ю. Никитин // Наука Красноярья, 2013. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2013. – № 1(06). – С. 22 – 39.
8. Нікітін М.Ю. Роль Лебединського земства у розвитку освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. / М.Ю. Нікітін // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 15 – 16 травня 2010 р. / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми: ФОП Ляпощенко Л.Г., 2010. – С. 90 – 92.
9. Нікітін М.Ю. Проблема компетенції та структури земств в проектах кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / М.Ю. Нікітін // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23 – 24 квітня 2010 року. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – С. 68 – 69.
10. Нікітін М.Ю. Діяльність земств Харківської губернії в освітній і медичній сфері за часів дії Положення 1890 р. / М.Ю. Нікітін // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (12 – 13 листопада 2010 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 75 – 77.
11. Нікітін М.Ю. Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розбудові навчальних закладів (1865 – 1905 рр.) / М.Ю. Нікітін // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (20 травня 2011 р.). – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 129 – 133.
12. Нікітін М.Ю. Діяльність Харківського губернського земства за часів дії Положення 1864 року / М.Ю. Нікітін // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (18 – 19 листопада 2011 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 64 – 66.

АНОТАЦІЇ

Нікітін М.Ю. Діяльність земств Харківської губернії у медичній та освітній галузях (друга половина XIX – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертаційне дослідження присвячене історії формування та діяльності органів земського самоврядування Харківської губернії в медичній та освітній галузях в другій половині XIX – на початку XX ст.

У дисертації на основі широкої джерельної бази проаналізовано особливості підготовки та реалізації земських реформ 1864, 1890 рр. Виявлено

спільні риси та відмінності основних нормативних документів, якими земства керувалися у своїй діяльності, а саме – Положення про губернські й повітові земські установи 1864 р. та Положення про земські установи 1890 р. Визначено, як ці відмінності впливали на повноваження й можливості земств Харківщини.

У дисертації висвітлюються види діяльності земських установ Харківської губернії у медичній та освітній галузях, найбільш важливими аспектами якої були розбудова й організація роботи системи доступної та ефективної охорони здоров'я й народної освіти. Обґрунтовано тезу про те, що у зазначених сферах губернське та повітові земства Харківської губернії досягли значних успіхів і були найуспішнішими і прогресивними у Російській імперії.

Окреслено заходи, спрямовані на забезпечення матеріальними ресурсами та вирішення кадрових питань, що здійснювалися в земській медицині й освіті Харківщини протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Досліджено методи співпраці земств з державними інституціями, громадськими організаціями, різними верствами населення та окремими прогресивно налаштованими представниками громадськості.

Ключові слова: Харківська губернія, земство, земська управа, гласний, охорона народного здоров'я, народна освіта, земський лікар, земська школа, держава.

Никитин М.Ю. Деятельность земств Харьковской губернии в медицинской и образовательной сферах (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертационное исследование посвящено изучению истории формирования и функционирования органов земского самоуправления Харьковской губернии, а также их деятельности в медицинской и образовательной сфере во второй половине ХІХ – начале ХХ ст.

В диссертации на основе широкого круга источников проанализированы общие черты и отличия подготовки и реализации земских реформ в Харьковской губернии. Рассмотрены основные нормативные документы, которыми земства руководствовались в своей деятельности, а именно Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1864 г. и Положение о земских учреждениях 1890 г. Определено, как эти отличия влияли на полномочия и возможности земств Харьковской губернии.

Освещена социально-экономическая и политическая ситуация в Российской империи, где приходилось действовать органам земского самоуправления. В диссертации раскрываются основные принципы, направления, формы и методы деятельности земских учреждений Харьковской губернии в медицинской и образовательной сферах. Отмечается вклад земств в создании доступной, максимально бесплатной, эффективной системы охраны народного здоровья, укреплении материально-технической базы и

вспомогательных медицинских учреждений. Определяется деятельность земских учреждений по подбору, подготовке и повышению квалификации врачей и среднего медицинского персонала.

Обоснован тезис о том, что в медицинской сфере губернское и уездные земства Харьковской губернии достигли значительных успехов и были одними из наиболее успешных и прогрессивных не только среди шести украинских губерний, но и во всей Российской империи.

Проанализирована деятельность органов самоуправления Харьковской губернии по развитию дошкольного, начального, профессионального и среднего образования. Очерчены мероприятия, направленные на обеспечение материальными ресурсами, которые предпринимались земствами Харьковской губернии в образовательной сфере во второй половине XIX – начале XX ст.

Подчеркнуто, что приоритетным направлениям в расширении системы образования в губернии было начальное образование. Большинство земских деятелей выступали за доступный и бессловный характер образования (особенно среднего). Практически все средние учебные заведения в губернии финансировались по долевному принципу. Среди них преобладали женские прогимназии гимназии. Действующие профессиональные учебные заведения стремились удовлетворить потребности промышленности в квалифицированных кадрах. Показана деятельность земств губернии по введению обязательного начального образования.

Исследован комплекс земских мер, направленных на усовершенствование учебно-воспитательного процесса, подготовку квалифицированных учителей, улучшения условий жизни и труда, а также поднятия социального статуса земских педагогов.

Доказано, что органы земского самоуправления, находясь в определенной зависимости от правительственных учреждений и имея в связи с этим сложные и часто конфликтные отношения с последними, все же постепенно смогли расширить круг своих полномочий. Исследованы методы сотрудничества земств с государственными институтами, общественными организациями, различными слоями населения и отдельными прогрессивно настроенными представителями общественности в деле развития народного образования. Активность последних часто определялась уровнем развития рыночных отношений в регионе.

Ключевые слова: Харьковская губерния, земство, земская управа, гласный, охрана народного здоровья, народное образование, земский врач, земская школа, государство.

Nikitin M.Y. The activity of Kharkov province zemstvos in the medical and educational fields (the second part of XIX – the first part of XX centuries). – Manuscript.

Thesis for a Candidate's degree of historical science on speciality 07.00.01 – the History of Ukraine. – National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2014.

This thesis is devoted to the formation and activities of the Provincial Government of Kharkov province in medicine and educational spheres during the late XIX – early XX century.

Analyzed the similarities and differences of basic regulations that zemstvos guided in their work, namely the Regulation on the provincial and district local self-government organisations of 1864 and the Regulation on local self-government organisations of 1890. Determined how these differences affect the powers and possibilities of Kharkiv zemstvos.

The author highlights the types of activities of Kharkiv province agencies in the medical and educational sectors the most important aspects of which were the work organization and development in the open and effective system of health care and public education. Proved the idea that in these areas the provincial and district zemstvos of Kharkiv province achieved significant success and were one of the most effective and progressive in the Russian Empire.

Outlined the measures that were aimed at providing material resources and resolving personnel issues, which were made in Kharkiv zemstvo's medicine and educational spheres during the late XIX - early XX century. Analyzed the methods of zemstvos' cooperation with government institutions, NGOs and various social sectors, and individual progressive-minded members of the society.

Key words: Kharkiv region, zemstvo, local self-government organisation, public, public health service, public education, zemstvo doctor, zemstvo school, state.